

Zoran Vidojević

PREDNOSTI I GRANICE METODE

Knjiga Ive Paića *Proizvodnja ideologije* je bogata, pre svega, novinom pristupa problemu ideologije.* U tome je njena najveća vrednost, zapravo, ta vrednost je u metodi. To je svojevrsna hermeneutička metoda koja autoru omogućuje da vidi ne samo ona skrivena, implicitna značenja, kontekst ideologije u Marksovom delu i u samoj društvenoj zbilji, da Marks u ne veruje na reč, da se ne zadržava na njegovim izričitim stavovima o ideologiji, nego i da Marksovu kritiku ideologije traži u dubljim slojevima i na najjačim tačkama njegova dela, unutar samog procesa proizvodnje života, unutar kapitala i rada kao momenata kapitala. Ivo Paić je konzekventno (možda i najbolje) u našoj literaturi proveo tu metodu koja se odnosi na ovu problematiku. Ideologiju autor određuje kao onesposobljenu i onesposobljavajuću svest: kao takva, ona je nerazlučivi element samog procesa proizvodnje života, ne neki puki element nadgradnje i od te proizvodnje odvojena tzv. idejna sfera. Razumljivo je što autor sa tog stanovišta odbacuje onu primitivnu materijalističku postavku koja je, da bi spasila svoje materijalističko ishodište i da joj se ne bi predbacio »idealizam«, došla do trivijalnog stanovišta da se ceo problem materijalističkog »utemeljenja« ideologije svodi na tzv. traženje materijalnog korelata ideologije i njenog izvora u tzv. materijalnoj sferi. Konzekventno tome dolazi se do teze koja je također trivijalna, one o »povratnom« uticaju »nadgradnje« (i u okviru nje ideologije) na »bazu«.

Ta teorija povratnog uticaja i određenosti ideologije u »krajnjoj instanci« mistifikovanom bazom i danas je dominantna i jedna od najvećih prepreka razumevanju problema ideologije.

Autor s pravom nalazi glavnu tačku oslonca u onom Marksovom stavu prema kojem svest ne može biti ništa drugo nego svesni bitak, mada — kao što je poznato — Marks u tom pogledu nije sasvim jednoznačan, on se nije posve dosledno držao tog svog bitnog stanovišta.

* Ivo Paić: *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984.

Stoga je, po mom mišljenju, potpuno ispravno autorovo distanciranje od onog stanovišta za koje on smatra da dopire do biti ideologije kad samo njeno poreklo nalazi u tzv. materijalnoj sferi života.

Ivo Paić polazi od određenja ideologije kao onesposobljene i onesposobljavajuće svesti. On je to određenje u svojoj knjizi doista rigorozno metodički doveo do krajnjih konzekvenci. Ali, ideologija je, smatramo, po svojoj funkciji takođe i osposobljavajuća svest. Ako se pođe od onog određenja koje daje Ivo Paić, naime, da je to onesposobljena i onesposobljavajuća svest, onda bi se ipak moralo više progovoriti o tome što je sve sadržaj tog onesposobljavanja.

Da li je taj sadržaj u principijelnoj nemogućnosti istinite spoznaje biti te proizvodnje društvenog života? No što je onda istina te biti, kako do nje doći kad je i nauka uvučena u proces ideologije; to onesposobljavanje je, ako se posmatra iz drugog ugla, u suštini osposobljavanje svesti za određene funkcije, za funkciju dominacije, skrivanja, mitologizacije, za funkcije političkog integrisanja društva na određenim pretpostavkama, pretpostavkama kapital-odnosa, itd.

Postoji li univerzalna bit ideologije, van klasnog bića subjekata ideologije? Je li ideologija revolucionarnog pokreta onesposobljena i onesposobljavajuća svest, ili tu već imamo posla s nečim drugim, sa onim što na jednom mestu nagoveštava i sâm autor kada kaže da kad ideologijski oblici postaju mesta samoosvešćenja ljudi, oni prestaju biti ideologijskim oblicima i pretvaraju se (to je moj dodatak) u nešto što bi se moglo nazvati revolucionarnom svešću?

Međutim, tu se tek nameću problemi: je li ta, uslovno rečeno, revolucionarna svest, oslobođena svih primesa ideologije u onom prvom značenju i da je to principijelno moguće?

Kako stoji stvar sa odnosom samoupravljanja (ne samoupravljanja kao fakticiteta, dakle kao jednog trenutka njegove realizacije u jugoslovenskom ili nekom drugom društvu, nego samoupravljanja kao socijalne revolucije na nivou pojma, kao može-bitka) i ideologije?

Drugi problem koji se razmatra u knjizi jeste problem ideologije kao svojstva privida subjektiviteta. Privid subjektivnosti i subjektiviteta uslov je samoreprodukcovanja svakog poretka dominacije i neslobode, šta Ivo Paić eksplicite i još više implicite pokazuje.

Ideologija kao onesposobljena i onesposobljavajuća svest je samo izraz čovekove lišenosti subjektivnosti i izraz realnog, egzistirajućeg sklopa društvenih odnosa, odnosno poretka dominacije. Autor to pokazuje naročito u posljednjem poglavlju koje je po mom mišljenju najinspirativnije za jednu konkretnu istorijsku analizu, mada nisam siguran da se iz ravni ove knjige, iz njenih teoretsko-metodoloških postavki može neposredno »skočiti« na ravan neke konkretne ideologije u jugoslovenskom ili drugim današnjim socijalističkim društvima; bez mnogo posredovanja dodatnih činilaca i spojnica tu vezu nije moguće napraviti.

U tom je sklopu ukidanje ideologije kao onesposobljene i onesposobljavajuće svesti samo druga strana potrebe za stvaranjem onih uslova proizvodnje života koji omogućuju razvijanje subjektivnosti čoveka kao bića.

S tim je povezan i problem socijalnih subjekata moguće revolucionarne promene i nestajanja ideologije kao onesposobljene i onesposobljavajuće svesti. Paić dotiče i to pitanje, ali više postavlja pluralitet pitanja koja se na to odnose nego što daje neke razrađene odgovore. Šta je i ko je taj subjekt? Ni u Marksovom delu nema jednoznačnih odgovora na to pitanje. Postoje različite razine odgovora na to bitno pitanje. Jednom su to društvene proizvodne snage rada, drugi put revolucionarni proletarijat ili (kako Marks kaže na jednom mestu) revolucionarna radnička klasa kao najveća proizvodna snaga.

Kad je reč o revolucionarnoj klasi kao proizvodnoj snazi postavlja se pitanje o kakvoj se proizvodnji radi. Očigledno, ovde je reč o jednom drugačijem poimanju proizvodnje, ne u smislu sektora materijalne proizvodnje, nego u smislu proizvodnje totaliteta društvenih odnosa.

Na jednom mestu autor s pravom insistira na neophodnosti razlikovanja pojmova tačnog i istinitog. No, postavlja se pitanje šta je instanca za sud o istinitom i za uspostavljanje te razlike, ko je subjekt i autor te instance? Ta je instanca u okviru tradicionalne marksističke humanističke postavke čovekova sloboda, a istinito je samo ono što omogućuje napredak u slobodi; sve ostalo je neistinito, iako može biti tačno, a u to tačno ulazi i ideologija kao onesposobljena svest, ali istovremeno i kao svest osposobljena za funkciju reprodukovanja istog.

Ideologija nas, ne samo kao svest onesposobljena za istinu društvenog bitka, već i kao osposobljena i tačna svest reprodukovanja istog (u smislu nekog oblika kapital-odnosa) dovodi i do potrebe da kapital-odnos sagledamo i sa stanovišta pluraliteta njegovih subjekata. Ivo Paić nagoveštava i to na nekoliko mesta u svojoj knjizi.

Mislim da, razvijajući ovo autorovo polazište, dolazimo do zaključka da i druge socijalne grupe (a to i u knjizi stoji) — primera radi, politokratsko-tehnokratska, ako idemo već na taj konkretno-empirijski nivo analize — mogu biti personifikacija kapitala i vršiti funkciju reprodukovanja kapital-odnosa, makar i ne bile svesne toga. Sociološki i politekonomski redukcionizam obično ne dospeva do ovog uvida i nije sposoban da ispod kore tzv. klasno slojne strukture otkrije preobrazene likove kapital-odnosa, pa dolazi do onih mnogobrojnih, pomalo smešnih dovijanja da se adekvatno odredi, recimo, pojam birokratije, a da se istovremeno na svaki način izbegne da to određenje bude analogno određenju vladajuće klase. Naravno, tu analogiju ne pretpostavljam unapred, već samo skrećem pažnju na to koliko je to stanovište metodološki prazno jer ne dopire do prirode odnosa u proizvodnji i prepoznavanja likova kapital-odnosa, a hoće da daje određenja politokratije, birokratije, tehnokratije itd. Socijalizam mora i na nivou pojma (a ne samo na nivou njegove sadašnje stvarnosti) da u svojoj unutrašnjoj biti sadrži kapital-odnos. Ali, nema socijalizma koji ne sadrži istovremeno i snage i procese transcendiranja tog odnosa, pa tako i ideologije kao onesposobljene svesti za horizont njenog transcendiranja kao osposobljene svesti i imanentnog činioca samoreprodukcije kapital-odnosa.

Posve je razumljivo i ubedljivo stanovište da, ako se ideologija shvati kao jedna »strana« proizvodnje života, onda otpada celokupna »građevinarska« koncepcija marksizma koja figurira poznatom shemom »baze-nadgradnja« na što upozorava Ivo Paić pozivajući se na Balibara.

Po mojem mišljenju, vrlo je podsticajna i ona autorova naznaka da je ideologija sadržana već u podeli rada, u odvajanju rada i proizvodnja rada, da ona nije po strani od rada, da je ona u samoj gradnji i razgradnji rada.

Hteo bih da iznesem još nekoliko primedbi i vlastitih nedoumica o ovoj knjizi i njenim dometima.

Prvo, u žiži knjige je teza o spekulativnom logosu kao onome što je primarno za razumevanje celokupne Marksove pozicije a ne samo za razumevanje njegovih stavova o ideologiji. S te se ravni očigledno ne može neposredno preći na analizu neposredno egzistirajućih oblika ideološke svesti. No, postoji opasnost da se to stanovište spekulativnog logosa toliko »otkine« od empirijske zbilje, da postaje samo sebi svrhom. U određenom smislu postoji čak i opasnost od njegove svojevrsne ezoteričnosti, zatvorenosti, pa i neupotrebljivosti, mogućnosti da izgubi svoju bitnu svrhu — usmerenost na revoluciju, ispunjenost znanjem i htenjem revolucije. U tome valjda jeste ona bitna razlika između Hegela i Marksa kad je reč o statusu spekulativnog logosa.

Drugo, kad pokušavamo da odredimo granice metode koja je prezentirana u

knjizi, onda se mora postaviti pitanje kako izbeći poziciju nadograđivanja, homogenizacije i interpretacije Marksovog razumevanja ideologije koja može da dovede do gubljenja niza protivrečnosti, niza različitosti Marksovih određenja i viđenja ideologije i to usled autorove naknadne homogenizacije i težnje za rekonstrukcijom sistema Marksove misli. Je li uopšte moguća jedna »nova« rekonstrukcija sistema iz Marksovog dela? Raznovrsni pokušaji te vrste u najmanju ruku su diskutabilni. Ostaje veliko pitanje što se time dobija a što gubi, je li to onda stvarno Marksova misao ili izjednačavanje te misli sa njenom interpretacijom, u ovom slučaju »sistemskom«.

Vredi sa zadržati na problemu bitne veze između monocentričnog etatizma i upotrebe praznih opštosti u sistemu ideologije kao onesposobljene svesti. Pseudo-konkretnost »vladajuće pozicije« radničke klase traži ideologiju kao sistem praznih opštosti, mistifikacije sadašnjosti i budućnosti. Međutim, unutar sebe razdrto, fragmentarizovano samoupravljanje proizvodi te prazne opštosti. Jer, po svojoj biti ono nije u stanju da konstituiše instinskog subjekta društvene opštosti. Zato ideologija priskače u pomoć kao neka vrsta iluzorne nadoknade fakticiteta pomoću niza tih praznih opštosti. Valjalo bi prozreti tu proizvodnju praznih opštosti na klasičnom materijalu Staljinovog i staljinističkog mišljenja koje operiše jednom zavodljivom vrstom ubedljivosti i koherentnosti. Ta vrsta zdravorazumske ubedljivosti i koherentnosti kategorija na poluteorijskom nivou čini prividno jasnim čitav niz vrlo kompleksnih, vrlo teških teorijskih pitanja i ima neverovatnu moć propagande, koja za prosečnu svest partijskog funkcionera i tzv. »običnog čoveka« izgleda kao nešto najprirodnije, samorazumljivo. To je nešto poput marksizma priređenog u obliku pilule koja se može bez problema progutati. To je danas u velikoj meri i naša situacija; to gutanje marksizma kao aspirina, kao zamene za stvarnu muku pojmova tog mišljenja i jednog modernog idejnog rada. Da budem još kritičniji. Čitajući nedavno neke rane Staljinove tekstove nije me toliko iznenadilo saznanje da postoji ta enormna količina zdravorazumskih pojmova koji imaju privid dijalektike; to je jedna vrsta manihejske dijalektike koja ima funkciju ideološke racionalizacije, popularizacije i integracije postojećeg sistema. Nešto drugo me je dosta iznenadilo. Znamo ko je Staljin i dokle seže njegova misao, kao i to kakva je bila njegova praksa. Ali, kad se upoređuju Staljin i današnji nastavljači linije njegovog mišljenja, vidi se da su ispod njegovog nivoa. Postoji nešto što je domet paradigme tog mišljenja kojeg oličava Staljin, ali postoji i ono što ide ispod tog nivoa, a u ime marksizma i to danas, a ne pre više decenija.

Ne kažem da je to neka opšta situacija i fatalna odlika tzv. empirijskog socijalizma. Ali, mislim da je to deo činjeničnog stanja, ne samo u drugim socijalističkim zemljama, nego i kod nas.

Na jednom mestu u svojoj knjizi Ivo Paić govori o funkciji tzv. ideološkog saobraćatelja ili staljinističkog saobraćatelja. Izrazio bih tim povodom neslaganje sa stavom o neprotivrečnosti između ranije rečenog i sada rečenog u iskazivanju tog saobraćatelja. Ne verujem da je to bit njegove pozicije i uloge. Tome saobraćatelju, ili profesionalnom ideologu tog tipa, nije stalo ni do kakve neprotivrečnosti, nego od reagovanja u konkretnom trenutku jednom aparaturom koja treba da taj trenutak opravda. Ili, lukačevski rečeno, stalo mu je da taktička pitanja pretvara u strategijska. I ne samo to, uvek postoji i neka formula izlaza iz nepredviđenih teškoća u obliku tzv. »objektivnih okolnosti« i »subjektivnih grešaka« koje pravdaju neostvarivanje određenog stanovišta. Postoji i rezervna ideološka varijanta u slučaju kada se neka generalna sistemska zamisao pokaže neutemeljenom, pa i nefunkcionalnom sa stanovišta postojećeg sklopa u stilu onoga: eto, mi smo i to predviđali, ali nije »dosledno« ostvareno ono što je zamišljeno i zacrtano. U tome je, po mom mišljenju, bit funkcije i pozicije tog »ideološkog saobraćatelja«.